

Jan Wiśniewski

Katolicy i protestanci na terenie byłej diecezji pomezjańskiej (1243-1992)

Studia Elbląskie 2, 9-19

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KATOLICY I PROTESTANCI NA TERENIE BYŁEJ DIECEZJI POMEZAŃSKIEJ (1243–1992)

W przewodnikach turystycznych prezentujących zabytki regionu i kraju zaskakuje fakt istnienia katedry w Kwidzynie. W związku z tym powstaje pytanie, z jaką diecezją była ona związana i jak ważna musiała to być diecezja, skoro w dzisiejszych czasach świątynia ta została podniesiona do rangi konkatedry diecezji elbląskiej.

Przepiękna i prastara katedra kwidzyńska była kościołem macierzystym diecezji pomezjańskiej. Przygniata wyniosłością oraz wielką dostojnością tego świętego miejsca, gdzie przez ponad 300 lat koncentrowało się życie religijne tej diecezji¹. Diecezja elbląska erygowana w 1992 roku², przejmując całe dziedzictwo nie istniejącej diecezji, zorganizowała w 1994 r. w katedrze kwidzyńskiej uroczystości 750-lecia erygowania diecezji kwidzyńskiej (tak była początkowo nazywana).

DIECEZJA POMEZAŃSKA W ŚREDNIOWIECZU

W dniu 3 sierpnia 1234 r., dzięki poparciu biskupa Wilhelma z Modeny, papież Grzegorz IX nadał Prusy Krzyżakom, pod warunkiem właściwego uposażenia biskupstw. Był to pierwszy plan podzielenia biskupstwa pruskiego na kilka diecezji. Pierwszym i jedynym biskupem tej diecezji był bowiem cysters Chrystian³.

¹ H. Cramer, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. Ein Beitrag zur Landes- und Kirchen-Geschichte des Königreichs Preussen*, Marienwerder 1884; J. Wiśniewski, *Zarys dziejów diecezji pomezjańskiej (1243–1525–1821)*, „Studia Pelplińskie” (dalej = *SPelp*) 21–22 (1990/1991), s. 113–216; Tenże, *Dzieje diecezji pomezjańskiej (do 1360 r.)*, Elbląg 1993.

² Jan Paweł II, *Totus Tuus Poloniae Populus*, nr 14–15, a także *Dekret wykonawczy oraz Komunikat Nuncjatury Apostolskiej w Polsce*, nr 2100/92 z 25 marca 1992 roku, podpisany przez abpa Józefa Kowalczyka, Nuncjusza Apostolskiego; Jan Paweł II, *List do Kościoła w Polsce w związku z ustanowieniem nowej organizacji kościelnej*, z 25 marca 1992 roku w sprawie nazwy nowej diecezji w Elblągu — por. list Nuncjusza Apostolskiego abpa J. Kowalczyka do bpa A. Śliwińskiego, datowany w Warszawie 7 kwietnia 1992 roku: *Czcigodny i Drogi Księżu Biskupie Andrzeju! W załączeniu przesyłam kopię (oryginalną) Dekretu z uzupełnieniami dotyczącymi najnowszych parafii. Gdy chodzi o nazwę tacińską to poczekamy na oryginalny dokument rzymski — może właśnie nowość Diecezji na tym będzie polegała, żeby i nazwa była nowa!* (czyli diecezja elbląska a nie jak się spodziewano diecezja pomezjańska).

³ J. Powierski, *Chrystian (zm. 1245), bp pruski*, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej = *SBPN*), t. I, 1992, s. 214–216; F.K. Sepellit, K. Löffler, *Dzieje papieży*, (uzupeł.) T. Siłnicki, t. I, Poznań 1936, s. 256–261 (nie wspomina o podziale diecezji).

Szczegółowe polecenie w tej sprawie otrzymał wspomniany Wilhelm z Modeny w bulli papieskiej Grzegorza IX z 30 maja 1236 r., w której polecono legatowi, aby utworzył trzy diecezje na terenie Prus i obsadził je dominikanami. Wilhelm zwlekał z wykonaniem polecenia. Co więcej, podjęte plany mógł zniweczyć uwolniony z niewoli Sambów biskup Chrystian, który oskarżył Krzyżaków przed papieżem o bezprawie i szkodliwe działanie na rzecz misji chrystianizacyjnej w Prusach. Zakon Krzyżacki chcąc osłabić pozycję Chrystiana pragnął rychłego wcielenia w życie nakazanego podziału Prus na trzy diecezje. Zamiary Zakonu poparł legat Wilhelm, który najprawdopodobniej dokonał już faktycznego rozgraniczenia kraju Prusów na diecezje w czasie swojego pobytu w Prusach przed 1243 r. Wystawienie dokumentu podziału nastąpiło po faktycznym dokonaniu erekcji diecezji pruskich. Stąd tego samego dnia były datowane dokumenty: uposażenia, podziału i zatwierdzenia ustanowienia nowych diecezji w Prusach i w ziemi chełmińskiej.

Diecezja pomezkańska została utworzona wraz z diecezjami: chełmińską, sambijską i warmińską dnia 29 lipca 1243 roku mocą dekretu *Noverit universitas vestra* biskupa Wilhelma z Modeny — legata papieskiego. Jej granice wyznaczały rzeki Osa, Wisła, jezioro Drużno oraz rzeki Wąska i Pasłęka. Dnia 31 marca 1255 roku diecezja pomezkańska została włączona do metropolii ryskiej, mocą bulli papieża Innocentego IV⁴.

Skomplikowane i bogate dzieje diecezji pomezkańskiej można podzielić na dwa zasadnicze okresy:

— od powstania w 1243 roku do 1525 roku, czyli jej sekularyzacji,

— od 1525 roku do 1821 roku, czyli od protestantyzacji 2/3 części diecezji do ogłoszenia bulli papieskiej *De salute animarum* likwidującej milcząco diecezję pomezkańską.

W pierwszym okresie dziejów, diecezją pomezkańską zarządzało 20 biskupów. Ze względu na działania zbrojne związane z powstaniem Prusów, które toczyły się na terenie diecezji, dopiero wiosną 1249 r., rządy w diecezji objął pierwszy z nich. Był nim biskup Ernest⁵. Następny biskup pomezkański Albert (1260–1286)⁶ zapisał się w jej dziejach utworzeniem Pomezkańskiej Kapituły Katedralnej w Kwidzynie. W szeregu biskupów pomezkańskich, najbardziej znanymi i najwybitniejszymi byli: biskup Jan I Mönch (1376–1409)⁷, za rządów którego zmarła błogosławiona Dorota z Mątów⁸; biskup Jan II Ryman (1409–1417)⁹, zabiegający o wyniesienie na ołtarze relikwii kwidzyńskiej; biskup Hiob von Dobeneck (1501–1521)¹⁰, wybitny humanista XVI-wieczny, zasłużony dla rozwoju nauki, choć mniej dla diecezji.

⁴ K. Dopierała, *Innocenty IV*, w: *Księga papieży*, Poznań 1996, s. 207.

⁵ J. Powierski, *Ernest (zm. ok. 1259), pierwszy bp pomezkański*, w: SBPN, t. I, s. 390–391.

⁶ Tenże, *Albert (zm. 1286), bp pomezkański*, w: SBPN, t. I, s. 23–24.

⁷ J. Wenta *Jan I Mönch (Monachus) (ok. 1340–1409), bp pomezkański*, w: SBPN, t. II, 1994, s. 275–276.

⁸ Tenże, *Dorota z Mątów Wielkich (1347–1394)*, w: SBPN, t. I, 1992, s. 345; Na ten temat także: *Epoka i życie błogosławionej Doroty z Mątów*. Materiały I Symposium Dorotańskiego w Kwidzynie, (red.) J. Wiśniewski, Elbląg 1996.

⁹ J. Wenta, *Jan II Ryman (ok. 1350–1417), bp pomezkański*, w: SBPN, t. II, 1994, s. 276.

¹⁰ H.J. Karp, *Dobeneck, Hiob (Job) von (OT) (um 1450–1521)*, w: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448 bis 1648*, (red.) E. Gatz, Berlin 1995, s. 134–135; J. Wiśniewski, *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996, s. 145–150.

W okresie przedtrydenckim biskupi pomezańscy zwołali 5 synodów diecezjalnych¹¹ oraz przyjęli uchwały tzw. synodu pruskiego, który odbył się w dniu 18. maja 1427 roku w Elblągu. Dnia 26 maja 1411 roku, biskup Jan II Ryman zwołał synod do katedry kwidzyńskiej, którego statuty zatwierdził jego następca biskup Gerhard Stolpmann¹² dnia 10 maja 1418 roku, czyli w rok po objęciu rządów diecezją. Trzeci synod pomezański miał również miejsce w katedrze w Kwidzynie 23 września 1428 roku. Został on zwołany przez biskupa Jana III¹³. Statuty synodalne wówczas ogłoszone nie wnoszą istotnego *novum*, ale były wzbogaconą wersją statutów z 1411 roku. Katedra kwidzyńska była także świadkiem czwartego synodu diecezji pomezańskiej, który zwołany został na 22 września 1440 roku przez biskupa Kaspara Linke¹⁴ (wielkiego przyjaciela Zakonu Krzyżackiego). Wówczas statutów nie wydano, a biskup ograniczył się do zatwierdzenia statutów swoich poprzedników. Natomiast biskup Jan IV Kierstani¹⁵ zatwierdził w 1485 roku preredagowaną wersję istniejących statutów diecezji pomezańskiej, czyli po przeprowadzeniu wizytacji całej diecezji.

W tym miejscu warto przytoczyć niektóre postanowienia synodów pomezańskich. W pierwszym paragrafie statutów synodalnych z 26 maja 1411 roku biskup Jan nawoływał *per viscera misericordie Christi Jesu*, aby wszyscy duchowni żyli pobożnie i wstrzemięźliwie, wypełniając swoje święte obowiązki: *aby od pijaństwa i opilstwa, które umysł czyni nędznym i prowokuje pożądanie zmysłowe, powstrzymywali się i pucharem obfitości niech wzajemnie się nie podburzają, sprawiając, że kapłan bez godności celebrowe święte czynności sakramentalne i beneficjum niszczy*¹⁶. W drugim paragrafie statuty zobowiązywały duchownych do noszenia tonsury i stosownego stroju, zabraniając przywdziewania czerwonych płaszczy i zielonych butów¹⁷. Natomiast biskup Jan IV zarządził w 1485 roku, że ubiorem kapłańskim i prowadzącym życie pobożne jest sutanna do kostek zapięta ze wszech stron. W kolejnym punkcie synod zabraniał duchownym noszenia broni atakującej i ćwiczenia się w sztuce walki. Synod zabraniał duchownym wstępowania do karczmy lub zajazdu oraz pobierania nauki oberżysty. Wreszcie statuty postanawiały: aby duchowni unikali publicznych przedstawień, jeżeli mogły stwarzać okazję do skandalu (art. 10), a także żeby żaden duchowny nie ośmielił się oklaskiwać i śpiewać grzesznych piosenek (art. 11). Synod zabraniał duchownym gry w kości, a nawet interesowania się tą grą (art. 12). Statuty zobowiązywały każdego proboszcza, aby w ciągu tygodnia odprawiał co najmniej trzy Msze święte, z wyjątkiem niedziel i świąt, które bez Mszy świętej nie mogą pozostać (art. 28).

¹¹ Tenże, *Średniowieczne synody pomezańskie*, Elbląg 1996.

¹² J. Wenta, *Gerhard Stolpmann (1370–1427)*, bp pomezański, w: SBPN, t. II, 1994, s. 35–36.

¹³ Tenże, *Jan III Mewe (v. Heilsberg) z Lidzbarka (zm. 1440)*, bp pomezański, w: SBPN, t. II, 1994, s. 276–277.

¹⁴ Tenże, *Kaspar Linke (ok. 1400–1463)*, bp pomezański, w: SBPN, t. II, 1994, s. 363–364; H.J. Karp, *Linke Kaspar (OT) (um 1400–1463)*, w: *Die Bischöfe...*, s. 430; E. Kelm, *Johannes IV. Bischof von Pomesanien 1480–1501. Eine Darstellung aus dem Grenzlandkampf vor viereinhalf Jahrhunderten*, Königsberg 1938, s. 41–44.

¹⁵ H.J. Karp, *Lessen, Johannes Kerstani von (OT) (um 1440–1501)*, w: *Die Bischöfe...*, s. 418–419.

¹⁶ *Der pomesanischen Diöcesansynoden*, w: „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” (dalej = PDE), nr 5 z 1 maja 1898, s. 51.

¹⁷ Tamże, s. 51; Por. J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody...*, s. 66.

Wreszcie żaden kapłan nie odważy się odprawiać dwóch Mszy świętych w ciągu dnia, z wyjątkiem Bożego Narodzenia albo innej koniecznej przyczyny. Celebrans odprawiający drugą Mszę świętą dokonuje pierwszej ablucji (oczyszczenia kielicha), lecz usługującemu, który posiada stosowne upoważnienie powinien oddać, albo do chrzcielnicy odstawić¹⁸. Synod zabronił udzielania chrztu poza kościołem bez zezwolenia biskupa¹⁹ oraz zobowiązywał do wygłoszenia trzech zapowiedzi przed udzieleniem sakramentu małżeństwa w kościele. W artykule 42 biskup zobowiązał wszystkich rektorów kościołów, aby posiadali pieczęć z nazwą kościoła i wizerunkiem patrona. Synod postanawiał także, aby ci którzy osiągnęli pełnoletność — spowiadali się przynajmniej raz w roku. Natomiast temu kto nie będzie przestrzegał tego prawa, należy odmówić wstępu do kościoła i prawa do chrześcijańskiego pogrzebu²⁰.

Wydaje się być ważnym artykuł 6. statut synodu biskupa Jana IV z 1485 r., który mówi: *zobowiązujemy wszystkich duszpasterzy, aby parafianom swoim, zwłaszcza Polakom i Prusom, po niedzielnym kazaniu modlitwę Pańską (Ojciec nasz), pozdrowienie anielskie, symbol wiary i spowiedź powszechną, bez przerwy z ambony głosili, co przez naszych poprzedników zostało ustanowione, aby w ten sposób przez recytację wiernych inni mogli je poznać. Nieznający modlitwy Pańskiej Ojciec nasz, symbolu wiary i pozdrowienia anielskiego, czy to Niemcy, Polacy czy to Prusowie, powinni być wyłączeni od przystępowania do świętej Eucharystii*²¹. Zatem na terenie diecezji mieszkali wówczas Niemcy, Polacy i Prusowie, do których należało głosić kazania w ich ojczystym języku.

Należy także podkreślić, że dla okresu przedtrydenckiego ustalono, ponad wszelką wątpliwość, istnienie instytucji wizytacji w diecezji pomezkańskiej, chociaż zachowały się jedynie informacje dotyczące dwóch wizytacji. W 1400 r. wizytację w imieniu biskupa pomezkańskiego Jana I przeprowadził kanonik kapituły katedralnej w Kwidzynie brat Gerhard. Zwizytował on następujące dekanaty: Dąbrówno, Działdowo, Nidzica, Olsztynek, Miłomłyn, Morąg oraz Jelonki, które były siedzibą diecezji pastęckiego. Natomiast przed 1485 r. Jan IV przeprowadził wizytację diecezji, której skutkiem było opublikowanie nowych statutów synodalnych²².

OFICJALAT POMEZKAŃSKI

Swoistą tragedią — tak wyznaniową jak i społeczno-historyczną — dla diecezji pomezkańskiej było podpisanie dnia 28 maja 1525 roku przez biskupa-elektę pomezkańskiego Erharda von Queissa²³ (niekonsekwentnego, bo bez prowdzi papieskiej) aktu sekularyzacji i zniesienia katolickiego biskupstwa w Kwidzynie. Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że akt sekularyzacji miał skutki prawne tylko

¹⁸ *Der pomesanischen...*, s. 52; J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody...*, s. 41–43.

¹⁹ *Der pomesanischen...*, s. 52 (insuper statuimus, ut nullus sacerdos, nisi nostra auctoritas permiserit, presumat extra ecclesiam baptizare).

²⁰ J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody...*, s. 33–34, 38–40, 56–57.

²¹ Tamże, s. 55.

²² J. Wiśniewski, *Pomezania...*, s. 124; E. Kelm, *Johannes IV...*, s. 41–44.

²³ H.J. Karp, *Weiss, Erhard von (OT) (um 1490–1529)*, w: *Die Bischöfe...*, s. 559.

w tej części diecezji, która leżała w granicach Prus Książęcych (po II Pokoju Toruńskim). Stąd też tzw. polska część Pomezanii leżąca w granicach Prus Królewskich od 1466 r. (1/3 diecezji) pozostała wierna Kościołowi katolickiemu na zasadzie *cuius regio, eius religio*.

W granicach Rzeczypospolitej znajdowały się dekanaty: Żuławki, Nowy Staw, Malbork, Sztum i Dzierżoń oraz 24 parafie w rejonie Łasina, Nowego Miasta Lubawskiego i Działdowa. Wspomniane wyżej pięć dekanatów polskich nazywano, również po 1525 r., *diecezją pomezzańską*. Parafie leżące w południowym pasie diecezji pomezjańskiej (w granicach Polski) włączono do diecezji chełmińskiej. Przed sekularyzacją w diecezji pomezjańskiej było 293 parafii, 28 kościołów filialnych, a także 59 innych kościołów i kaplic. W 100 lat po sekularyzacji, biskup Kaspar Działyński (1631–1646) w relacji kierowanej do Stolicy Apostolskiej w 1635 roku informował papieża, że na terenie diecezji pomezjańskiej (bez parafii leżących na południu, ponieważ — jak już wspomniano uprzednio — inkorporowano je do diecezji chełmińskiej), czyli *oficjalatu malborskiego* znajdowało się 70 parafii.

Historia katolickiej części diecezji pomezjańskiej, tzw. polskiej, którą zwano również *oficjalem malborskim w Pomezanii*, została związana z diecezją chełmińską — faktycznie od 1530 roku, a prawnie od 1577 roku. Sprawą diecezji pomezjańskiej zajął się także Synod w Piotrkowie. Jego postanowienia dotyczyły jednak tylko pięciu wymienionych wyżej dekanatów leżących na terenie Prus Królewskich. W 1641 roku wzmiankowano tu 60 parafii, a w 1686 roku już 65 parafii. Natomiast w 1797 roku odnotowano istnienie 32 parafii i 18 filii w oficjalu. W części inkorporowanej (na południu) 12 parafii i 6 filii. W sumie było więc 68 świątyń, w tym 44 parafie i 24 filie²⁴.

W tak okrojonej postaci diecezja pomezjańska przetrwała do 1821 roku, czyli do ogłoszenia bulli *De salute animarum*, jako spadkobierczyni i przedłużenie dziejów katolickiej Pomezanii z lat 1243–1525. Jako taka była administrowana w tym okresie przez biskupów chełmińskich. W tym miejscu trzeba podkreślić, że nie można twierdzić, jakoby diecezja pomezjańska została włączona do diecezji chełmińskiej. Wręcz przeciwnie, za ks. prof. Tadeuszem Glemmą należy powtórzyć, że *tączność jej z diecezją chełmińską nie była bardzo ścisła*. Świadczą o tym następujące fakty:

1. Diecezja pomezjańska miała oddzielne oficjale, którego władzy podlegały sprawy zaistniałe na terenie pięciu dekanatów pomezjańskich (urząd ten trwał nieprzerwanie do 1839 r.).

2. Biskupi chełmińscy tytułowali się: *biskup chełmiński i pomezjański*, czego dowodem są liczne epitafia znajdujące się w katedrze chełmińskiej.

3. W aktach kurii biskupów chełmińskich zawsze wydzielano sprawy odnoszące się do diecezji pomezjańskiej.

4. Ordynariusze chełmińscy kierowali oddzielne listy pasterskie tylko do wiernych diecezji pomezjańskiej, a także wizytowali ją oddzielnie.

5. Stolica Apostolska otrzymywała relacje od biskupów chełmińskich zawierające dwie części: chełmińską i pomezjańską.

²⁴ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezjańskiej: 1243–1821 (1992)*, Elbląg 1999, s. 70–77.

6. Na synodach chełmińskich omawiano specjalny pakiet spraw pomezzańskich.

Warto też podkreślić, że biskupi chełmińscy prowadzili swobodną politykę personalną, aczkolwiek zawsze zaznaczano w nominacji, że dany kapłan pochodzi z diecezji pomezjańskiej.

Wspomniane wyżej relacje o stanie diecezji (*rationes status ecclesiarum*) są ważnym źródłem informacji o diecezji pomezjańskiej po 1525 roku. Papież Sykstus V dnia 20 grudnia 1588 roku ogłosił bullę *Romanus Pontifex*, którą zobowiązał biskupów diecezjalnych do składania sprawozdania o stanie diecezji co cztery lata. Sprawozdania o stanie diecezji chełmińskiej, a w tym diecezji pomezjańskiej, złożyli następujący biskupi chełmińscy: Piotr Tylicki (17 VII 1598 roku), Jakub Zadzik (2 XII 1624 roku oraz w 1635 roku), K. Działyński (1642 roku) oraz Jan Małachowski (22 VI 1675 roku), Kazimierz Opaliński (1686 roku), Andrzej Załuski (20 VII 1739 roku), Wojciech Leski (1743 roku), Andrzej Baier (1773 roku).

PROTESTANCI NA TERENACH DIECEZJI POMEZAŃSKIEJ

Oprócz omawianej przez nas części katolickiej istniała także część protestancka diecezji pomezjańskiej. Obejmowała ona 2/3 pierwotnej diecezji. Dnia 10 marca 1528 roku jej tereny poszerzono o następujące urzędy administracji świeckiej: Elk, Giżycko, Kętrzyn, Oświno, Pisz, Ryn, Stradun, Szestno i Węgorzewo. W latach 1530–1587 rządziło w nm czterech biskupów ewangelickich²⁵: Erhard von Queiss (1525–1530), Paweł Speratus (1530–1551), Jerzy Venediger (Venetus) (1567–1574) i Jan Wigand (1575–1587)²⁶. W latach 1551–1567 tron protestanckich biskupów Pomezanii opustoszał, gdyż książę Albrecht nie chciał mianować następców, ponieważ uważał, że *nie może zachować w kościele protestanckim zwyczaju rzymskiego*. W 1587 roku książę pruski zniósł ostatecznie urząd protestanckiego biskupa pomezjańskiego. W jego miejsce ustanowił konsystorz w Zalewie, który dnia 10 kwietnia 1810 roku został przeniesiony do Gdańska i swoim zakresem objął całe Prusy Zachodnie. W pomezjańskiej części diecezji protestanckiej, do połowy XIX wieku, istniały tylko trzy kościoły katolickie: w Łęcku Wielkim, Przełęku i Turowie. W wyniku migracji ludności poszukującej pracy i stacjonowania jednostek wojskowych na terenie ewangelickim, gdzie służbę pełnili żołnierze katolicy, na terenie ewangelickiej diecezji pomezjańskiej organizowano katolickie stacje misyjne. To one stawały się początkiem powrotu Kościoła katolickiego na ziemię sprostanzynowane w 1525 roku. W latach 1821–1945 erygowano 25 stacji misyjnych, które potem przekształcano w parafie. Tymczasem po 1525 r. zaczęły powstawać wspólnoty ewangelickie na terenie *oficjalatu pomezjańskiego* oraz tej katolickiej części diecezji pomezjańskiej, którą inkorporowano do diecezji chełmińskiej. Do 1945 roku na tym terenie powstały 54 kościoły lub domy modlitw wyznawców protestanckich²⁷. Predykanci ewangelicy

²⁵ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów diecezji...*, s. 176–184.

²⁶ A. Drygas, *Wigand Jan (1523–1587), luterancki bp Pomezanii i Sambii, botanik*, w: SBPN, t. IV, 1997, s. 448–449.

²⁷ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice...*, mapa — kościoły ewangelickie (1525–1945).

najwcześniej pojawili się w Ostaszewie (1559 roku), w Tujsku (1560 roku), Drewnicy (1562 roku), w Pogorzalej Wsi (1564 roku) oraz w Kaczynosie, Lasowicach Wielkich i Myszewie (1565 roku). Sytuację panującą w tym rejonie obrazuje relacja skierowana do Rzymu w 1642 roku, w której biskup chełmiński zaznaczył, że ludność wsi na terenie diecezji (w tym inkorporowana do niej część pomezkańska) była zasadniczo katolicka, ale w miastach w większości innego wyznania. Tymczasem w samym *oficjalacie pomezkańskim*, z wyjątkiem nielicznych właścicieli (posesjonatów) i ludności napływowej, *ludność* — jak pisał — *jest heretycka, ale płaci dochody proboszczom katolickim, jak gdyby korzystała z ich pracy i ze sakramentów katolickich; także i heretycy naprawiają kościoły katolickie i grodzą cmentarze*. Sprawy małżeńskie i procesowe rozpatrywał oficjał malborski. W związku z tym biskup chełmiński nie chcąc „odtrącać” innowierców od Kościoła katolickiego prosił Rzym o udzielenie temuż oficjałowi *facultates dispensandi in matrimoniis haereticorum contractis vel contrahendis*. Ponadto prosił Rzym o zaakceptowanie zwyczaju panującego w diecezji pomezkańskiej. Polegał on na tym, że innowiercy grzebali swoich wyznawców na cmentarzach katolickich. Co więcej, protestanci wyznawcy, na terenie katolickim, za pisemną zgodę proboszcza katolickiego na pogrzeb, chrzest czy ślub w zborze ewangelickim, czyli za tzw. *freizettel*, płacili księdzu odpowiednio: *od chrztu po 18 gr., od ślubu po 3 zł, od pogrzebu na ziemi zamkowej 18 gr., za pozwolenie pastorowi na prowadzenie konduktu pogrzebowego 18 gr.*²⁸ Równocześnie zdarzały się wypadki, że ewangelicy byli „prowizorami”, czyli zarządcami majątku Kościoła katolickiego, np. w Fiszewie i Sztumie. To współistnienie prowadziło jednakże do konfliktów, czego przykładem jest skarga wniesiona w 1638 roku na pisarza ekonomii nowodworskiej, w której katolicy pisali: *także jest największym prześladowcą katolików, gdyż Ogrodowego, który się stał katolikiem, chciał zaś na Luterską przewrócić wiarę. Który gdy statecznie trwał tak dalece onegoż prześladował, że go y ze służby wysadził a na jego miejsce Lutra. Po druga katolikom w kupowaniu domostw albo gruntu iak tylko może przeszkadza*²⁹. Na terenie protestanckich Prus Książęcych mieszkali także katolicy, którzy korzystali z posługi sakramentalnej w katolickich parafiach Prus Królewskich lub Rzeczypospolitej.

PRZYNALEŻNOŚĆ DIECEZJALNA TERENU POMEZAŃSKIEGO W LATACH 1821–1932

Dnia 16 lipca 1821 roku papież Pius VII bullą *De salute animarum* wykreślił, milcząco i ostatecznie, z nazewnictwa kościelnego nazwę *diecezja pomezkańska*. Położył w ten sposób kres jej istnieniu. Cały *oficjaliał pomezkański* został włączony do diecezji warmińskiej oraz zaakceptowano inkorporację południowych parafii pomezkańskich do diecezji chełmińskiej³⁰.

²⁸ L. Boratyński, *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji (relationes status ecclesiarum) z archiwum Kongregacji del Concilio w Rzymie*, Kraków 1916, s. 18.

²⁹ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice...*, s. 72.

³⁰ Archiwum Parafii św. Anny w Sztumie [dalej = ARSz], *Bulla Circumscriptionis Ecclesiarum Regni Borussiae*, s. 1–12; E. Gatz, *Ermland, w: Geschichte des kirchlichen lebens in den deutsch-*

Pozostawiono jednakże całą pomezzańską *diasporę katolicką* leżącą w granicach dawnych Prusach Książęcych. Był to więc teren „niczyj”, na który zwrócił uwagę biskup warmiński Józef Hohenzollern tworząc katolickie placówki duszpasterskie dla przebywających tutaj pracowników sezonowych i stałych wyznania katolickiego. Na skutek tego, papież Pius IX dekretem Kongregacji Konsystorialnej z 8 grudnia 1854 roku przydzielił diecezji warmińskiej Kwidzyn wraz z rozległą okolicą — Kwidzyn i Prabuty (*włączono do dek. Sztum*), Pasłęk (*z rozległą okolicą włączono do dekanatu Elbląg*)³¹ oraz pas terenu, na którym znajdowały się niegdyś pomezzańskie parafie sąsiadujące z Warmią: Florczaki, Łukta, Mańki, Elgnówko, Mierki, Jemielnik, a także południowo-wschodnią część diecezji pomezńskiej w okolicach dzisiejszych Muszak, czyli teren pomiędzy rzekami Orzyc i Omulew³². Pozostała część „katolickiej diaspory pomezńskiej”, na której leżały: Gardeja, Susz, Zalewo, Morąg, Ostróda, Iława, Grunwald i Nidzica — Stolica Apostolska włączyła do diecezji chełmińskiej dekretem z dnia 15 maja 1859 roku, który zatwierdził rząd pruski 27 kwietnia 1861 roku³³. Sekretarz Kongregacji Konsystorialnej Rogerius Antici Mattei, po dokładnym wyliczeniu wsi leżących po stronie diecezji warmińskiej i chełmińskiej dodał: [...] *id insuper declaratum esto, quod loci, olim Pomesanienses, uti praefertur, a Dioecesi Culmensi exempti et dismembrati* (podkr. — J.W.) *iidem censeantur ac revera sint alteri Warmiensi Dioecesi plene incorporati* (podkr. — J.W.) *prorsusque adjuncti...* Te fakty pociągnęły zmiany organizacji dekanatów w tych diecezjach. Biskup chełmiński Jan Nepomucen Marwitz (1857–1886), za którego rządów diecezja uzyskała 16 parafii i 10 „wikariatów lokalnych”, utworzył 23 października 1861 roku *dekanat pomezński* z parafiami niegdyś pomezzańskimi: Turowo, Wielki Łęck, Przełęk, Białuty oraz *placówki duszpasterskie*: Dąbrówno, Morąg, Nidzica, Ostróda, Działdowo. Placówki w Suszu i Iławie włączono do dekanatu w Lubawie, a Gardeję i Kisielice do dekanatu w Łasinie³⁴.

Parafię Janowo, po wygranym plebiscycie w 1920 r., włączono do dekanatu Gniew w diecezji chełmińskiej. W ramach dekanatu pomezńskiego należącego do diecezji chełmińskiej pozostało w granicach Polski tylko kilka parafii: Działdowo, Białuty, Wielki Łęck i Przełęk, które w 1920 roku włączono do dekanatu

sprachigen Landern 17. Ende des 18. Jahrhunderts, t. I (Die Bistumer und ihre Pfarreien), Freiburg – Basel – Wien 1991, s. 290–291 z mapką; Tenże, Kulm, w: *Geschichte des kirchlichen lebens...*, s. 402–404 z mapką.

³¹ *Die Zahl der Communicanten im Bisthum Ermland von 1841–1897*, w: PDE, nr 2 z 1 lutego 1898, Braunsberg 1898, s. 20–22.

³² E. Gatz, *Ermland*, w: *Geschichte des Kirchlichen lebens...*, s. 290–292; H.J. Karp, *Ermland und Preussen im 19 Jahrhundert*, w: ZGAE, t. 42, 1983, s. 14–31 — mapka.

³³ E. Gatz, W. Pangerl, *Kulm*, w: *Geschichte des Kirchlichen lebens...*, t. 1, s. 402–403 — mapka; *Der pomesanische Antheil*, s. 126–127; PDE, nr 9 z 1 września 1906, s. 109–111 oraz nr 10 z 1 października 1906, s. 116–119 — tutaj podano szczegółowy wykaz miejscowości wchodzących w skład diecezji warmińskiej, a biskupi warmiński Józef Geritz i chełmiński Jan Nepomucen Marwitz wydali rozporządzenie wykonawcze 1 października 1861 roku — PDE, nr 11 z 1 listopada 1906 roku, s. 124–125.

³⁴ *Schematismus des Bisthums Culm*, Pelplin 1867, s. 328; J. Dygała, *Z historii dekanatu łasińskiego*, w: *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, (red.) S. Kardasz, t. 12, s. 13; S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, t. 12, 1905, s. 259; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, w: ABMR, t. 20, s. 364; A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku*, Pelplin 1994, s. 84.

w Lidzbarku Welskim, nazywanym w okresie międzywojennym również dekanatem pomezzańskim. Pozostały teren chełmińskiego niegdyś dekanatu pomezzańskiego papież Pius XI przekazał w administrację biskupowi warmińskiemu w dniu 22 grudnia 1922 roku, a bullą *Pastoris officii* z 31 lipca 1930 roku włączył do diecezji warmińskiej³⁵.

W związku z powstaniem Wolnego Miasta Gdańska oraz sporami pomiędzy katolikami polskimi i niemieckimi, papież Pius XI dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Sanctissimus Dominus* z 21 kwietnia 1922 roku poddał wiernych tutaj zamieszkałych administratorowi apostołskiemu biskupowi Edwardowi O'Rourke. Natomiast bullą *Universa Christi fidelium cura* z 30 grudnia 1925 r. erygował diecezję gdańską. W związku z tym biskup O'Rourke został intronizowany jako pierwszy biskup diecezji gdańskiej dnia 1 czerwca 1926 roku (do 1938 roku)³⁶. Życie religijne w dawnej Pomezanii regulował konkordat podpisany 20 lipca 1933 roku w Watykanie przez kard. Eugeniusza Paccellego oraz Franza von Pappena³⁷. Ten stan rzeczy potwierdził papież bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1925 roku, która była pochodną konkordatu zawartego z Polską (10.02.1925 roku), gdzie w art. 9 postanowiono, że żadna część Państwa Polskiego nie będzie podlegała jurysdykcji biskupa posiadającego stolicę poza granicami kraju.

Dnia 31 sierpnia 1924 roku Wolne Miasto Gdańsk zamieszkiwało 384.000 osób, w tym 140.800 katolików (32%) oraz 223.000 ewangelików (57%). Na terenie administratury były dwa dekanaty: gdański i nowostawski z 35 parafiami i 4 parafiami kuratorskimi, gdzie pracowało 71 duchownych³⁸. 17 parafii pomezzańskich położonych na Żuławach Wielkich, które do 23 sierpnia 1931 r. tworzyły dekanat Nowy Staw, a następnie biskup gdański podzielił parafie żuławskie pomiędzy dekanaty Nowy Staw i Nowy Dwór Gdański³⁹.

Po zakończeniu działań II wojny światowej zmienił się skład wyznaniowy terenu byłej diecezji pomezzańskiej, na który pozostała niewielka liczba wyznawców ewangelickich. Ich świątynie w części służą nadal kultowi protestanckiemu,

³⁵ A. Baciński, *Polskie duchowieństwo katolickie w Wolnym Mieście Gdańsku 1919–1939*, „Studia Gdańskie” (dalej = SG) I (1973), s. 22–25 (parafie: **Boręty, Gnojewo, Kończewice, Lasowice Wielkie, Lichnowy, Mątowy Wielkie, Miłoradz, Nowy Staw, Pogorzała Wieś**, oraz **Kałdowo** = Koźliczki [Kościeleczyki] Cyganek [Tujsk], Lubieszewo, Marynowy, Nowa Cerkiew, Nowy Dwór Gd., Ostaszewo, Świerki, Żuławki). T e n ż e, *Zarys dziejów diecezji gdańskiej*, w: „Schematyzm diecezji gdańskiej na rok 1969”, Gdańsk 1969, s. 41–42, 57 (parafie „wytłuszczone” tworzyły dekanat Nowy Staw); ADEg, bez sygn., *Segregator pism biskupich — Amtliches Kirchenblatt* — z 18 marca 1939 r. wymienia dekanaty Nowy Staw i Nowy Dwór.

³⁶ A. Nadołny, *Granice diecezji chełmińskiej*, w: *SPelp.*, t. 16, 1985, s. 23.

³⁷ ADEg, bez sygn., *Teczka artykułów*, k. 27 — wśród nich 2 prałatów, 1 przełożony zakonu, 1 kanonik warmiński.

³⁸ F. Steffen, *Danzigs erster Bischof Eduard Graf O'Rourke*, w: Heimatflange, *Beilage zur Danziger Landes-Zeitung*, nr 6, Dienstag, 25 Mai 1926, s. 21–22 oraz s. 23–24; T e n ż e, *Das Werden der Diözese Danzig*; *Amtliches Kirchenblatt*, nr 8 z lipca 1943 r. (13 czerwca 1938 roku zrezygnował z gdańskiej stolicy biskupiej otrzymując kanonię poznańską, a papież przeniósł go na tytularną stolicę: *ad sedem Sofenensem Mesopotamiae*. Zmarł dnia 27 czerwca 1943 roku o godz. 0.25).

³⁹ *Konkordat zwischen dem Heiligen Stuhl und dem Deutschen Reich*, w: „Allensteiner Volksblatt”, nr 166 z 24 lipca 1933 roku (zawierał 34 artykuły oraz *Das Schlussprotokoll zum Konkordat*, gdzie znalazły się dodatkowe uzgodnienia do artykułów: 3, 13, 14 p. 2, 17, 19 p. 2, 20, 24, 27 p. 1 i 4, 28, 29, 31 p. 4; tego samego dnia tekst Konkordatu ukazał się na łamach „Blatt der Danziger Landes-Zeitung”, nr 169 z 24 lipca 1933 roku).

część popadła w ruinę, a część z nich przejęli lub wykupili katolicy. Następne lata przyniosły jednak przypomnienie przeszłości kościelnej tych ziem, najpierw w nazwie powstałego w 1961 r. dekanatu pomezkańskiego, a w 1983 r. w erygowaniu przez Stolicę Apostolską Pomezkańskiej Kapituły Kolegiackiej w Prabutach. Wreszcie w utworzonym przez biskupa warmińskiego w 1990 r. Pomezkańskim Studium Teologicznym w Kwidzynie, zaś w 1993 roku Biskup Elbląski powołał Pomezkański Instytut Teologii w Elblągu (Kolegium Teologii: Elbląg – Kwidzyn oraz Uzupełniające Studia Magisterskie).

Ostatnia bulla cyrkumskrypcyjna papieża Jana Pawła II z dnia 25 marca 1992 r. przyniosła istotne zmiany na dawnym terytorium diecezji pomezkańskiej. Można jednakże z całą stanowczością podkreślić, że Stolica Apostolska dokonała zasadniczego scalenia byłej diecezji pomezkańskiej, tworząc na jej obszarze diecezję elbląską. Jej obszar w 90% rozciąga się na terytorium pomezkańskim, a jej granice biegną w zasadniczej części dawnym szlakiem diecezji pomezkańskiej. Granica zachodnia biegnie historyczną granicą diecezji pomezkańskiej — korytem Wisły, ale tylko do granic południowych biskupstwa pomezkańskiego (dominium biskupa i kapituły), pozostawiając w diecezji toruńskiej terytorium pomezkańskie leżące na północ od Osy wraz z Tymawą i Lisnowem, które niegdyś do dominium należały. Następnie na wysokości Tymawy Wielkiej wpada do Osy i biegnie jej korytem aż do jeziora Trupel. W tym miejscu pozostawia historyczne granice diecezji pomezkańskiej i ukosem kieruje się na północny wschód aż do wsi Bramka nad jeziorem Narie koło Morąga. Na tym odcinku poza granicami diecezji elbląskiej pozostały następujące tereny diecezji pomezkańskiej: rejon Nowego Miasta Lubawskiego, a także teren położony pomiędzy rzeką Drwęcą (linia graniczna od wsi Małyki w par. Rudzienice na południowy wschód aż do wsi Wądzyn nad jez. Rumian) a rzeką Wel (biegła tą rzeką od jez. Rumian aż do wysokości wsi Turza Mała) i rzeką Działdówką (wpadała do niej na wysokości Wielkiego Łęcka) aż do wsi Narzym, Białuty i Napierki pod Działdowem i do wsi Grabowo na północy, aby opadając nieco w dół wpaść do rzeki Orzyc na wysokości wsi Janowo, która biegła w kierunku Chorzeli, aby pomiędzy wsiami Baranowo – Opaleniec – Ściągiel połączyć się z rzeką Omulew poniżej Wielbarka. Stąd historyczna granica pomezkańska biegła na północ rzeką Omulew i Pasłęką (przez jeziora Omulew i Pluszne), korytem rzeki Wąskiej do jeziora Narie. Tak określony teren z miastami Działdowo, Dąbrówno, Nidzica, Olsztynek i Ostróda zostały utracone przez dziedziczkę pomezkańską, jaką jest diecezja elbląska. Od jeziora Narie granica diecezji elbląskiej biegnie historyczną granicą pomezkańską do rzeki Wąskiej (prowadziła ona na teren pomezkański aż do Zalewu i Mierzei Wiślanej), skąd (z Godkowa) biegnie ponownie do rzeki Pasłęki, z którą łączy się na wysokości wsi Olkowo. Od tego miejsca biegnie dokładnie granicą historycznej Świętej Warmii aż do Zalewu i Mierzei Wiślanej (Pasłęką aż do Jeziora Pierzchańskiego pozostawiając po stronie elbląskiej Stare Siedlisko, Kraskowo, Płonne, Zastawno, Kwietnik, Majewo, Rychnowy, Pogrodzie, Chojnowo). Na tym odcinku diecezja elbląska zyskała teren nigdy nie należący do diecezji pomezkańskiej, czyli od jej granicy na rzece Wąskiej, jeziorze Drużno i rzece Elbląg aż do granicy historycznej Świętej Warmii z Elblągiem, Młynarami, Pogrodziem i Tolkmickiem (ten teren należał do diecezji warmińskiej, ale nie do Świętej Warmii, czyli dominium biskupiego i kapitulnego)⁴⁰.

Dawne terytorium diecezji pomezańskiej, od 1992 roku, zostało podzielone na teren trzech diecezji: elbląskiej ze 129 parafiami pomezańskimi; toruńskiej, w której znajduje się 26 parafii pomezańskich oraz archidiecezji warmińskiej, gdzie naliczono 40 obecnych parafii, które mają rodowody pomezańskie. Całość stanowi natomiast 195 parafii.

⁴⁰ J. Wiśniewski, *Granice diecezji elbląskiej a historyczna diecezja pomezańska*, w: *Pomezania...*, s. 11–15 z mapką.